

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Naar een herwaardering van gelijkheid

In het publieke debat van de laatste jaren is gelijkheid een dominante waarde. Een heroriëntatie op het gelijkheidsbeginsel kan ons helpen om spanningen in het debat het hoofd te bieden. Door gelijkheid te interpreteren op een manier die juist verscheidenheid mogelijk maakt, wordt meer recht gedaan aan de eigen identiteit van mensen, en aan het fundament van gelijkheid: menselijke waardigheid.

door Pieter Jan Dijkman, Hans-Martien ten Napel,
Maarten Neuteboom & Henk Vroom

Dijkman is hoofdredacteur van CDV, Ten Napel is universitair docent staats- en bestuursrecht en lid van de redactie van CDV, Neuteboom is lid van de redactie van CDV, Vroom is emeritus hoogleraar godsdienstwijsbegeerte.

HET BEGINSSEL VAN GELIJKHEID staat de laatste jaren in het brandpunt van de maatschappelijke en politieke belangstelling. In het oog springen de discussies over trouwambtenaren met gewetensbezwaren tegen het sluiten van homohuwelijken, het standpunt van de SGP over de positie van vrouwen in politieke partijen, het dragen van een kruisteken door een Amsterdamse tramconductor en de enkelefeitconstructie in de Algemene wet gelijke behandeling.

Maar de nationale neiging tot uniformiteit beperkt zich niet tot het streven naar een optimum van politieke en juridische gelijkheid. Het verlangen naar gelijkheid manifesteert zich ook in een streven naar zo veel mogelijk maatschappelijke gelijkheid, zoals dat institutioneel vorm heeft gekregen in de verzorgingsstaat.¹ Het creëren van gelijke maatschappelijke startposities en uitkomsten vormt een jaarlijks terugkerend Haags gezelschapsspel met als inzet de befaamde koopkrachtplaatjes.² En een universiteit die studenten aan de poort op kwaliteit wil kunnen selecteren

heeft heel wat uit te leggen in een land waarin ‘gelijke kansen voor iedereen’ een gestold mantra is geworden.

TOLERANTIE: HET VERDRAGEN VAN VERSCHIL

De vraag is hoe dat komt. Waarom is gelijkheid de laatste tijd zo in het brandpunt van de maatschappelijke en politieke belangstelling komen te staan? Een verklaring schuilt in de veranderingen van de maatschappelijke constellatie in Nederland: in het land van minderheden is langzamerhand een meerderheidscultuur ontstaan. Nederland kenmerkte zich door een subtiel evenwicht tussen eenheid en verscheidenheid. Gevoelens van verbondenheid met de Nederlandse gemeenschap als geheel en een gedeelde taal, historie en cultuur vormden de bedding waarbinnen grote verschillen mogelijk waren.³

De historicus James Kennedy wees er tien jaar geleden al op dat die panelen verschoven. Hij schreef destijds in een bundel met de fraaie titel *De lege tolerantie* een beschouwing over oude en nieuwe vormen van tolerantie in Nederland en in Amerika. Kennedy stelde vast dat Nederlandse vormen van tolerantie historisch gezien ‘robuuster’ waren dan Amerikaanse, omdat Nederlanders nooit de pretentie hebben gehad om de diepe religieuze en ideologische scheidslijnen tussen mensen op te heffen. ‘Verschil moest worden geaccepteerd’ en ‘zowel tijdens als na de hoogtijdagen van de verzuiling hebben Nederlanders elkaar opmerkelijk goed verdragen’. Vervolgens constateerde hij dat deze maatschappelijke constellatie aan het veranderen was: ‘Niet langer is Nederland gekenmerkt door het samenleven van verschillende minderheden. Langzamerhand is er een meerderheidscultuur ontstaan: liberaal, seculier, blank. Elke samenleving kent gemeenschapsregels en naarmate de samenleving homogener is, kunnen deze regels worden uitgebreid en opgelegd aan minderheden. Nederlandse gemeenschapsregels waren tot nu toe noodzakelijkerwijs beperkt tot het bewaren van de sociale harmonie. Maar met de ontwikkeling van een meerderheidscultuur bestaat het gevaar van uitbreiding van deze gemeenschapsregels. [...] Gelukkig is deze meerderheidscultuur heel bewust tolerant.’

Maar Kennedy besloot zijn artikel met het wijzen op het bestaan van een dreiging: ‘Dit is de grote paradox: zodra tolerantie zich ontwikkelt van een pragmatische *modus vivendi* tot openbare ideologie, neemt de mate van tolerantie af. Niet langer kunnen diegenen worden getolereerd die weigeren tolerantie te aanvaarden. In dat opzicht verschilt een tolerante ideologie weinig van andere ideologieën. Tolerantie als een ideologie gedefinieerd door de meerderheidscultuur, of het nu in Nederland is of in Amerika, is

de wankelste tolerantie die er bestaat.' Tien jaar later lijkt deze dreiging werkelijkheid te worden: gelijkheid vormt een van de voornaamste 'gemeenschapsregels' van een seculiere meerderheid, en verschil – met name levensbeschouwelijke verscheidenheid – wordt steeds minder getolereerd. Tolerantie is van een levenshouding die ons onwelgevallige overtuigingen, praktijken en levenswijzen verdraagt verkeerd in ideologie die uitsluit.

Nu betreft het toegenomen belang dat wordt toegekend aan het gelijkheidsbeginsel geen exclusief Nederlands fenomeen. Een onmiskenbare impuls gaat uit van de Europese wet- en regelgeving op dit terrein.⁴ Belangrijker is evenwel dat de hiervoor gesignaleerde veranderingen van de maatschappelijke constellatie, zoals de ontwikkeling van een seculiere meerderheidscultuur, niet tot Nederland beperkt blijven. Als gevolg hiervan ontstaan in andere EU-lidstaten soortgelijke problemen als in Nederland. Een duidelijk voorbeeld betreft het Verenigd Koninkrijk, waar een katholiek adoptiebureau als Catholic Care dreigt te worden gesloten als het adoptieouders vanwege hun seksuele geaardheid blijft weigeren.⁵ De anglicaanse aartsbisschop van York, John Sentamu, waarschuwde onlangs dat mede als gevolg van de wijze waarop de Britse regering de Equality Bill toepast, het Verenigd Koninkrijk een minder tolerant land was geworden, waarin religie dreigt te worden gemarginaliseerd.⁶

GELIJKWAARDIGHEID EN VRIJHEID

De neiging om een specifieke vorm van gelijkheid op te leggen als gemeenschapsregel is een zorgelijke tendens. Toch behoeft dit voor degene die abstraheert van de hedendaagse gebeurtenissen om de geschiedenis van de laatste eeuwen in ogenschouw te nemen geen verrassing te zijn.

De neiging om een specifieke vorm van gelijkheid op te leggen als gemeenschapsregel is een zorgelijke tendens

Sternstunde is hier zonder twijfel de Franse Revolutie. In haar wapenspreuk 'liberté, égalité et fraternité' nam de roep om gelijkheid een centrale plaats in. Iedereen gelijk, iedereen broeder van elkaar. De Franse edelman Alexis de Tocqueville, die de schaduwzijde van

diezelfde revolutie aan den lijve ondervond, heeft zich diepgaand bezighouden met het duiden van gelijkheid in relatie tot de opkomst van de moderne democratie. Volgens hem zit het gelijkheidsstreven diep in de menselijke natuur en verwerkelijk het zich sinds de vroegste mensheidsgeschiedenis. 'The gradual development of equality of conditions is [...] a providential fact, and it has the principal characteristics of one: it

is universal, it is enduring, each day it escapes human power; all events, like all men, serve its development.⁷

Met een fervent streven naar gelijkheid verdwijnt echter de waardering voor de ander om wie hij is, met datgene wat hem ten diepste eigen is of heilig is, iets waarvoor ook Tocqueville beducht is geweest. In de christelijke traditie is vanouds om die reden niet zozeer gelijkheid het uitgangspunt geweest, maar gelijkwaardigheid. Deze notie legt vrijwel als vanzelf de link met de gedachte van menselijke waardigheid. In de sociale leer van de rooms-katholieke kerk fungeert de waardigheid, de *dignitas humana*, al lange tijd als leidraad. Ook in andere wereldreligies, zoals in de islam, is veeleer sprake van gelijkwaardigheid als centrale waarde dan van gelijkheid.⁸

Behalve gelijkwaardigheid is ook, anders dan vaak gedacht, vrijheid een belangrijke waarde in de christelijke traditie. De Amerikaanse opiniemaker Fareed Zakaria betoogt in zijn *The future of freedom* dat de opkomst van de rooms-katholieke kerk een beginpunt is van de vrijheid in het Westen. De kerk heeft zichzelf nooit beschouwd als een institutie die de individuele vrijheid bevorderde, maar vanaf het begin heeft de katholieke kerk zich vasthoudend tegen de macht van de staat gekeerd en daarmee grenzen aan de macht van de koning gesteld. Hierdoor sloeg de kerk bressen in het bolwerk van de staatsmacht en was er de mogelijkheid voor de ontwikkeling van het concept vrijheid.⁹

Christelijk geloof en vrijheid gaan goed samen. Zoals de aartsbisschop van Warschau, kardinaal Kazimierz Nycz, het onlangs verwoordde tijdens een samenkomst van presidenten van de EU-instellingen: 'Christians are the natural allies of all those who love freedom.'¹⁰ Vrijheid niet in de zin van 'geloven, zeggen en zo veel mogelijk doen wat je wilt' en ook niet in de zin van het gebruikmaken van stemrecht. Vrijheid werd vanouds gezien als het recht om te doen wat we behoren te doen, en is dus moreel begrensd.¹¹ Het gaat christelijk gezien bij vrijheid, zoals Erik Borgman, hoogleraar theologie, betoogt, 'om iets wat noodzakelijk is om steeds opnieuw te kunnen onderzoeken wat in waarheid rechtvaardig is'. Want mensen mogen 'een fundamenteel andere visie hebben op het leven dan de meerderheid van de bevolking, zelfs dan de overheid'.¹²

CHRISTENDEMOCRATISCHE VRIJHEIDSPOLITIEK

De implicatie hiervan voor de christendemocratie, die zich wil laten inspireren door inzichten uit de christelijke traditie, is dat zij ervoor moet waken zonder meer het uitgangspunt van de meerderheid – namelijk dat gelijkheid *coûte que coûte* moet prevaleren boven klassieke vrijheidsrechten als de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van vereniging – over te

nemen. In het verleden heeft zij dat overigens ook niet gedaan, zo bleek uit de opstelling van de CDA-fractie bij de behandeling van de wetgeving gelijke behandeling in de Tweede Kamer in de jaren tachtig en negentig.¹³

In de huidige constellatie, waarin het gelijkheidsbeginsel nog zoveel nadrukkelijker in het maatschappelijke en politieke debat aanwezig is, lijkt het aangewezen de balans met het vrijheidsbeginsel nog meer te bewaken. De christendemocratie heeft wat dat betreft historisch gezien goede papieren. Zo kan de notie 'soevereiniteit in eigen kring', zoals Abraham Kuyper die invulde, al worden opgevat als een zoektocht naar een goede balans tussen vrijheid en gelijkheid: ieder mens moet vanuit zijn geweten, zijn diepste overtuigingen vorm kunnen geven aan zijn leven. Kuyper legde de nadruk aanvankelijk weliswaar nog vooral op rechten en vrijheden voor de eigen achterban – iets wat gezien de liberale suprematie in zijn tijd overigens niet onbegrijpelijk is – maar in een later stadium onderschreef de christendemocratische en christelijke politiek voluit dat iedereen in Nederland gelijke rechten heeft om vanuit zijn geweten en diepste overtuigingen vorm te geven aan zijn leven.

In het hedendaagse politieke speelveld bestaat de seculiere meerderheid uit ten minste drie subgroepen.¹⁴ De eerste hiervan is de groep sociaal-liberalen (D66 en GroenLinks en een deel van de PvdA). Deze progressief-liberalen staan een vrijzinnige en individuele vorm van vrijheid voor: de politiek dient zichzelf te relativiseren en zich te keren tegen het gebruik van absolute waarheidsclaims en elke vorm van groepsdwang. Ze hebben minder moeite te erkennen dat de staat niet neutraal is. Volgens hen moet deze zelfs actief vrijzinnige waarden als emancipatie van het individu uitdragen. Concreet betekent dit onder meer dat zij de individuele godsdienstvrijheid laten prevaleren boven de collectieve.¹⁵ De tegenstrijdigheid is dat deze progressief-liberalen er zelf niet wars van blijken te zijn om hun waarheid van vrijzinnige en individuele vrijheid op te dringen aan groepen die daar anders over denken.

Een tweede groep wordt gevormd door de liberalen (vvd). Zij leggen vooral de nadruk op de individuele en negatieve vrijheid: de vrijheid van de invloed van anderen. In het eerste vvd-beginselprogramma uit 1948 heette het nog: het is 'bovenal de christelijke geest die ons volk de waarde van de vrijheid van de mens en zijn verantwoordelijkheid heeft doen beseffen'. Dat besef is, tot teleurstelling van Frits Bolkestein, in de jaren zeventig vervangen door een soort ontplooiingsliberalisme. Kenmerkend is voorts, en hier begint de onvrijheid, dat vvd'ers doorgaans het geloof uitsluitend voor het privédoel wenselijk te reserveren. Zij zijn hierbij van mening dat dit tot een neutrale staat leidt. 'Wat voor geloof je hebt, is iets van jou achter de voordeur', zei Mark Rutte enkele jaren geleden nog.¹⁶

Ten slotte wordt de seculiere meerderheid gecompleteerd met de populisten: deze derde groep staat een uitsluitende vorm van vrijheid voor. In de praktijk betreft dit vooral de islam. Zo wil de pvv, zoals het in haar verkiezingsprogramma uit 2010 staat, de Koran verbieden en een belasting op hoofddoekjes invoeren. Andere programmapunten: 'Geen moskee er meer bij', 'Alle islamitische scholen dicht', 'En vooral: volledige immigratiestop voor mensen uit islamitische landen'. Het zijn vergaande maatregelen om de vrijheid, die de pvv zo fier in haar naam draagt, te beschermen.

De paradox is dat alle drie de subgroepen onder het mom van vrijheidsbevordering de vrijheid juist beperken. Tekenend is in dit opzicht het mogelijke verbod op de onverdoofde rituele slacht, dat een inperking van de godsdienstvrijheid betekent en tot stand is gekomen door deze seculiere meerderheid.

De christendemocratie zou de aanzet kunnen geven voor een christelijk geïnspireerde vrijheidspolitiek

De christendemocratie zou de aanzet kunnen geven voor een alternatieve, christelijk geïnspireerde vrijheidspolitiek. Naast Erik Borgman in deze bundel heeft de theoloog Stefan Paas eveneens een interessante aanzet gegeven voor een alternatieve, christelijk geïnspireerde vrijheidsagenda. Paas stelt dat de vrijheid van de enkeling een centralere plek zou moeten krijgen in de christelijke bezinning op politiek. De overheid zou daarbij een bescheiden rol moeten hebben. Paas draagt daarvoor drie theologische argumenten aan, die overigens niet onbekend zijn in de politieke filosofie van de christendemocratie.¹⁷ In de eerste plaats: 'De aard van ons mens-zijn om, staande onder Gods uitnodiging, Hem en onze naaste lief te hebben, vraagt om een inrichting van de samenleving die de persoonlijke levensinvulling van mensen zo veel mogelijk respecteert.' Zijn tweede argument: 'De taak van de overheid is primair het beteugelen van het kwaad en niet het opbouwen van het goede leven.' En ten slotte: 'De zwakheid en zonde van mensen en de complexiteit van ons menselijk bestaan vragen om een terughoudende opstelling van de overheid.'¹⁸

Een christelijke bijdrage aan de politiek richt zich volgens Paas dus op een beperkte rol van de overheid, die zo veel mogelijk ruimte geeft aan de individuele vrijheid van burgers. Daarvoor moeten niet-christelijke levenskeuzes dan wel evenveel ruimte krijgen als christelijke. Christelijke partijen moeten zich daarom bezinnen op de ruimte die zij niet-christenen willen gunnen om hun eigen levenskeuzes in praktijk te brengen. Dit vloeit niet voort uit relativisme of onverschilligheid, maar uit de overtui-

ging dat ieder mens in vrijheid al dan niet moet kunnen antwoorden op Gods nodigende roeping.

Tot welke staatsinrichting leidt dit? Een meerderheid in Nederland lijkt te benadrukken dat religies in bedwang gehouden moeten worden door een neutrale staat – wat dat dan ook moge betekenen. Evengoed kan worden betoogd dat een levensvatbare staat gedragen moet worden door levensbeschouwelijke en religieuze gemeenschappen die zich ook in hem moeten kunnen herkennen.¹⁹ Ernst Hirsch Ballin sprak in dit verband van het ideaal van een ‘inclusive democracy’: ‘Culturele en religieuze verscheidenheid, gecombineerd met tolerantie, kunnen ingrediënten zijn voor een duurzame, krachtige staat. [...] Tolerantie leidt de middelpuntvliedende krachten die het gevolg zijn van deze dynamiek in de juiste banen. Tolerantie voorkomt dat competitie uitmondt in onderlinge rivaliteit, conflict of zelfs geweld. Door de overheid gewaarborgde tolerantie verzekert een verdraagzame relatie tussen mensen van verschillende overtuiging.’²⁰ De Duitse filosoof Habermas merkt in het verlengde hiervan scherpzinnig op dat tolerantie en erkenning op zichzelf losstaan van de waardering van een andere cultuur, levenswijze, overtuiging of praktijk. ‘Het heeft te maken met het besef dat men deel uitmaakt van een inclusieve gemeenschap van gelijkgerechtigde burgers, waarin de een tegenover de ander rekenschap dient af te leggen over zijn politieke uitspraken en handelingen.’²¹

GRENZEN EN VOORWAARDEN

Tolerantie, verscheidenheid en relativiseringsvermogen zijn dus van belang voor wie wil voorkomen dat de democratische rechtsstaat in zijn tegendeel verkeert. Maar in een tijd waarin het geloof in een waarheid op zichzelf al een inbreuk op tolerantie lijkt te vormen, dringt de vraag zich onvermijdelijk op of de democratische rechtsstaat toch niet berust op een aantal kernwaarden. Misschien ligt hier wel een belangrijke oorzaak voor de ideologisering van gelijkheid en tolerantie: de democratie en de staat kunnen de waarheid niet openbaren, maar dat betekent niet dat waarheid er als vooronderstelling van de democratische rechtsstaat niet toe doet. Waar het doel van ons leven onbepaald is, wordt het streven naar gelijkheid richtingloos. Gelijkheid zelf verliest iedere substantie wanneer de gelijkheid van mensen wordt gezocht in de vrijheid van het autonome individu om niets gemeenschappelijk te hebben met de ander.

In het huis van de christendemocratie wordt op de vraag welke grenzen er aan de vrijheid gesteld zijn en op welke voorwaarden de democratische rechtsstaat functioneert, een tweetal antwoorden gegeven.²² In de eerste

plaats is dat een moderne versie van soevereiniteit in eigen kring, waarin diversiteit en pluriformiteit centraal staan. De verscheidenheid die men dan voorstaat kan heel ver gaan, en in het uiterste geval zelfs leiden tot parallelle samenlevingen. Vrijheid en democratie worden dan formalistisch opgevat en zijn er voor iedereen zonder dat zij terug te voeren zijn op een religieuze of seculiere waarheidsaanspraak. Het tweede antwoord is dat de grondslag voor de democratische rechtsstaat zoekt in een joods-christelijke humanistische *Leitkultur*, zoals recent opnieuw bepleit door Maxime Verhagen.²³ Zo'n *Leitkultur* bestaat uit bepaalde kernwaarden, die de grenzen van pluriformiteit bepalen en voorwaarden vormen voor de democratische rechtsstaat. Jan Peter Balkenende betoogde dan ook dat de multiculturele samenleving niet iets is om naar te streven als de basiswaarden van het samenleven niet in acht worden genomen.²⁴ De recente integratienota van minister Donner ademt eenzelfde streven: Nederlandse waarden moeten weer centraal komen te staan.

Toch zal er binnen de christendemocratie altijd debat moeten blijven bestaan over de vraag wat de juiste verhouding tussen pluriformiteit en gemeenschappelijkheid is. Dat kan ook niet anders want die grootheden zijn voortdurend aan verandering onderhevig.²⁵

Ook de dialoog over de gedeelde kernwaarden zal permanent binnen het CDA gevoerd moeten worden. Over welke gezamenlijk te delen kernwaarden hebben we het nu eigenlijk? Het integratierapport uit 2003 van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA kan daarbij behulpzaam zijn. Het benoemt een aantal waarden. Zo verdient de mens erkenning dat hij drager is van een eigen persoonlijke verantwoordelijkheid, waarbij vrijheidsrechten, non-discriminatiebepalingen en een democratisch staatsbestel essentieel zijn. Persoonlijk geloof en levensovertuiging zijn onverenigbaar met dwang, en de mens heeft het recht om daaraan via eigen instellingen – die het maatschappelijk middenveld als intermediaire kracht tussen staat en individu vormen – uiting te geven. Verder zijn mannen en vrouwen gelijkwaardig en zijn alle mensen gelijk voor de wet, ongeacht geslacht, religie, seksuele geaardheid en wat dies meer zij.²⁶

Het rapport wijst er ook op dat die waarden geen abstracties zijn die op een goede dag uit de lucht zijn komen vallen. Deze kernwaarden zijn historisch gegroeid in een rechtscultuur en houden de rechtsgemeenschap bij elkaar. De cultuurhistorische achtergrond van deze kernwaarden is nauw verbonden met de Nederlandse geschiedenis en cultuur; tolerantie, gewetens- en godsdienstvrijheid wortelen in de strijd tegen de Spaanse koning Philips II. Wanneer dit moreel-culturele besef verbrokelt, raken de grondslagen van de democratische rechtsstaat aangetast. De Nederlandse cultuur staat daarbij niet op zichzelf, maar maakt deel

uit van de West-Europese cultuur als deel van de westerse beschaving.

In deze dialoog over kernwaarden moeten noties als tolerantie en verscheidenheid een belangrijke rol spelen. Tegelijkertijd mogen zij nooit de inhoud van alle andere kernwaarden en grondrechten gaan bepalen. Of, om het in de woorden van James Kennedy te zeggen: tolerantie mag geen ‘openbare ideologie’ worden. Wanneer dat wel gebeurt zal de paradoxale situatie zich voordoen dat in naam van de vrijheid rechten worden afgenomen. Daarom zijn er grenzen gesteld aan de vrijheid en gelijkheid, zoals ontzag voor het heilige en het bovennatuurlijke, respect voor de traditie, eerbied voor (voor)ouders, want van hen erfdn we deze samenleving met bijbehorende waarden en spelregels, die het verdienen om gekoesterd te worden en om te worden doorgegeven aan de generaties na ons.

BESLUIT

Hoe dan nu te handelen in de aan het begin genoemde actuele maatschappelijke en politieke kwesties? Vast staat in ieder geval dat de verhouding tussen gelijkheid en vrijheid bij uitstek een terrein vormt waarop het CDA zich kan en ook eigenlijk moet profileren. De vasthoudende opstelling van minister Marja van Bijsterveldt ter zake van de gewetensbezwaarde trouwambtenaar kan wat dat betreft als een goed (eerste) voorbeeld fungeren. De principiële verdediging van het recht op godsdienstvrijheid door Henk Jan Ormel in het debat over de rituele slacht is een ander. Meer nog dan een scherp geprofileerde stellingname van de christendemocratie zou zij

het voortouw kunnen nemen in een algemenere heroriëntatie op het gelijkheidsbeginsel, zoals bepleit door Hirsch Ballin.²⁷ Inzet daarvan zou moeten zijn de balans tussen gelijkheid en vrijheid, zoals die in Nederland mede door de inzet van de christendemocratie traditioneel

De grondslagen van onze beschaving wortelen voor een belangrijk deel in het christelijk mensbeeld

heeft bestaan, te hervinden. Daartoe is bij uitstek de christendemocratie in Nederland en Europa in staat, omdat de grondslagen van onze beschaving en de basis van onze grondrechten voor een belangrijk deel wortelen in het christelijk mensbeeld dat zozeer ons denken over menselijke waardigheid heeft gestempeld.

Noten

- 1 Zie de bijdrage van Paul Frissen in deze bundel.
- 2 Zie de bijdrage van Jules Theeuwes in deze bundel.
- 3 Zie Ad Verbrugge, *Tijd van onbehagen. Filosofische essays over een cultuur op drift*. Amsterdam: SUN, 2005, p. 233. Vgl. Paul Scholten, 'Christelijke vrijheid en Nederlanderschap', in: *Verzamelde Geschriften II*. Zwolle: Tjeenk Willink, 1950, p. 209.
- 4 Zie de bijdrage van Jan Willem Sap in deze bundel.
- 5 Vgl. Russel Sandberg, 'The Right to Discriminate', *Ecclesiastical Law Journal* 13 (2011), nr. 2, pp. 157-181, aldaar 178-179.
- 6 *The Christian Post*, 4 februari 2010.
- 7 Alexis de Tocqueville, *Democracy in America* (vertaald door Harvey C. Mansfield en Delba Winthrop). Chicago: The University of Chicago Press, 2000, p. 6. Zie ook de bijdrage van Andreas Kinning in deze bundel.
- 8 Zie de bijdragen van Matthias Smalbrugge, Antoine Bodar en Yaser Ellethy in de deze bundel.
- 9 Fareed Zakaria, *De toekomst van vrijheid. De paradoxen en schaduwzijden van democratie* (vierde druk). Amsterdam: Contact, 2008, p. 29.
- 10 COMECE, 'Faith leaders and EU Institutions are ready to join forces to advance democratisation and peace in the southern Mediterranean'. Persbericht, 30 mei 2011. <http://www.comece.org/site/en/press/pressreleases/newsletter.content/1351.html>
- 11 Zie de bijdrage van Bart Jan Spruyt in deze bundel.
- 12 Zie de bijdrage van Erik Borgman in deze bundel.
- 13 Zie de bijdrage van Henk Post in deze bundel.
- 14 Zie ook Geert Jan Spijker, 'Inleiding. Vrijheid onder druk', in: G.J. Spijker (red.), *Vrijheid. Een christelijk-sociaal pleidooi*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2010, pp. 8-21, aldaar 9-12.
- 15 Ruard Ganzevoort en Dick Pels, 'Het tandenknarsen van de democratie. Hosties, homo's en hufterigheid', *De Groene Amsterdammer* 134 (2010), nr. 12 (24 maart). Zie ook Bart Snels (red.), *Vrijheid als ideaal*. Amsterdam: SUN, 2005; Dick Pels, *Opium van het volk. Over religie en politiek in seculier Nederland*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2008.
- 16 Hans Goslinga en Cees van der Laan, 'God en Allah horen achter de voordeur'. Interview met Mark Rutte. *Trouw*, 15 maart 2008.
- 17 Zie Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Publieke gerechtigheid*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 1990.
- 18 Stefan Paas, 'Een liberale injectie in christelijke politiek', in: G.J. Spijker (red.), *Vrijheid. Een christelijk-sociaal pleidooi*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2010, pp. 202-211, aldaar 204 en 206.
- 19 Erik Borgman, *Overlopen naar de barbaren. Het publieke belang van geloof en christendom*. Kampen: Klement, 2009, p. 49. Zie ook Erik Borgman, *Wortelen in vaste grond. Een cultuurtheologisch essay*. Zoetermeer: Meinema, 2009.
- 20 Ernst Hirsch Ballin, 'Artikel 1 in drievoud. Eerste Gelijke Behandelingslezing minister Hirsch Ballin'. Utrecht, 10 november 2009. <http://cgb.stippacceptatie.nl/StippWebDLL/Resources/Handlers/DownloadBestand.ashx?ID=87>
- 21 Jürgen Habermas, 'Een "postseculiere" samenleving. Wat betekent dat?', in: Rob Riemen (red.), *Europees humanisme in fragmenten*. Tilburg: Uitgeverij Nexus, p. 286.
- 22 Zie Bart Jan Spruyt, 'Bewaken van grenzen', *Binnenlands Bestuur*, 13 april 2011. <http://www.binnenlandsbestuur.nl/home/all/opinie/columns/bewaken-van-grenzen.1034136.lynkx>
- 23 Maxime Verhagen, 'Volkspartij in plaats van populisme', *Katholiek Nieuwsblad*, 24 juni 2011.
- 24 Jan Peter Balkenende, *Anders en beter*. Soesterberg: Uitgeverij Aspekt, 2002, pp. 51-62.
- 25 Zie bijvoorbeeld George Harinck en Ab Klink, 'Breekt CDA met pluralistisch model Kuypers?', in: Erik Borgman, Gabriël van den Brink en Thijs Jansen (red.), *Zonder geloof geen democratie*, Amsterdam: Boom, 2006, pp. 284-304.

Debat tussen Harinck en Klink in het CDV-zomernummer 2006.

- 26 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Integratie op waarde geschat. Reflecties rondom diversiteit en gemeen-*

schappelijkheid. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2003, pp. 45-48.

- 27 Zie het interview met Ernst Hirsch Ballin in deze bundel.